

A PUSZTA ANALITIKUSA

AVAGY EGY ENFANT TERRIBLE „A TEGNAP VILÁGÁBÓL”

SZUMMER CSABA

Erős Ferenc:

Kultuszok a pszichoanalízis történetében

Egy Ferenczi-monográfia vázlata

Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2004.

176 old., 1490 Ft

„*elég általánosan úgy ismernek, mint valamely nyugtalan szellemet, vagy ahogyan legutóbb Oxfordban mondta valaki, mint a pszichoanalízis 'enfant terrible'-jét.*”

Ferenczi Sándor

Freud 75. születésnapján tartott előadásából

„*Nem árulná el nekem, mit jelent ez az érdekes szó a címlapon (Lélekelemzés)? Biztosan valami nagyon szép dolgot.*”

Freud levele Ferenczi Sándorhoz

FERENCZI-RENEZÁNSZ ITTHON ÉS KÜLFÖLDÖN

„Úgy gondolom, hogy Ferenczi klinikai reputációjának a mostani reneszánsza [...] a pszichoanalitikus historiográfiának az egyik sikertörténete”, állapította meg nemrégiben Paul Roazen, az ismert amerikai tudománytörténész.¹ Az elmúlt két évtized valóban Ferenczi Sándor újrafelfedezését hozta magával Magyarországon és a nagyvilágban. A hazai mintegy fél évtizedes késéssel követte a külföldi Ferenczi-reneszánszot, néhány ponton kapcsolatba is lépett vele, lényegét tekintve azonban mégis más természetű.

A külföldi Ferenczi-reneszánsz két fő okra vezethető vissza. Az általánosabb ok az, hogy a nyugati társadalmakban a hatvanas évek végétől kezdődően az autoriter-paternalista viszonyok a mikrotársadalmi intézményrendszerben is látványosan háttérbe szorultak, és ez a tendencia a hetvenes években elérte az orvos-beteg kapcsolatot is;² ennek megfelelően a pszichoanalitikus és az analizált kapcsolata is szim-

metrikusabbá vált. Ferenczi Sándor (1873–1933) pedig már a harmincas évek elején törekedett a felek egyenrangúságára az analitikus diádban. Az analitikus technika területén elkezdett újításai mintegy fél évszázaddal előzték meg a későbbi fejleményeket; Ferenczi felfigyelt ugyanis arra, hogy (Freud és a többi korabeli analitikus naiv elképzelésével szemben) a terapeuta nem semleges tükör vagy vetítővászon, „amelyen” a páciens projekciói, indulatáttételei megjelennek. Megpróbált módszeresen szembenézni azazal, hogy az analitikus helyzet más, mint a természettudományos megfigyelési szituáció, sajátos kommunikációs helyzet, amelyben mindkét félnek (természetesen nem azonos mértékben) megvannak a maga gyengeségei és vakfoltjai.

A másik ok Ferenczi egyik lényeges, de vitatott elméleti újítása: a Freud által 1897-ben elvetett csábítási elmélet részleges feltámasztása. Ferenczi szerint alapvető hiba volt, amikor Freud mintegy ötévi tépelődés után fantáziáknak minősítette a hisztérikusok gyakori beszámolóit az őket ért abúzusokról. Ferenczihez hasonlóan a nyolcvanas évek Amerikájában számos „emlékezet-terapeuta” kutatott a szexuális visszaélések nyomai után páciensei gyermekkori emlékeiben.

A hazai Ferenczi-kultusz felújítása (felújítása, hiszen a két háború között természetesen Ferenczi volt a magyar pszichoanalízis vezéralakja) belső eredetű, s a pszichoanalízis fokozatos, csupán a nyolcvanas évektől felgyorsuló rehabilitálásának mintegy a betetőzése. „A pszichoanalízis kissé közép-európai társadalomtörténet is”, idézi Erős Ferenc első könyvének³ nyitó mondatában a kolozsvári *Korunk* megemlékezését Freudról, 1939-ből.⁴ Ez a tagadhatatlanul érvényes megállapítás a Freud halálát követő fél évszázadra talán még találóbb is, mint a két világháború közötti időszakra, amikor Magyarország Ausztria és Németország mellett a harmadik pszichoanalitikus nagyhatalom, ahol a pszichoanalízis nem csupán a pszichoterápiára, hanem az irodalomra is jelentős hatást gyakorolt. A második világháború végére „az európai kontinensen [tehát Angliát kivéve mindenütt] szinte teljesen megsemmisült a pszichoanalitikus mozgalom”,⁵ a legsúlyosabb csapás azonban két-ségtelenül Magyarországot érte. A zsidótörvények által kiváltott emigrációs hullám jelentősen meggyengítette, a munkaszolgálat és a soá borzalmi pedig brutálisan szétszaggatták a virágzó magyar pszichoanalitikus kultúrát. A leggyötrelmesebb megaláztatások

1 ■ Paul Roazen: The exclusion of Erich Fromm from the IPA. *Contemporary Psychoanalysis* 37 (2001), 2. old.

2 ■ Vö. Kovács József: *Bevezetés a modern orvosi etikába: bioetika*. Medicina, Bp., 1999.

3 ■ Erős Ferenc: *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat, Bp., 1986.

4 ■ Gaál Gábor: Freud halála. *Korunk*, 1939. 882–884. old.

5 ■ Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*. Gondolat, Bp., 1983. 585. old.

után, a fizikai megsemmisülést sokszor csak nagy szerencsével elkerülő, s az új, baloldali rezsimmel mindezek következtében, vagy már e nélkül is többségükben rokonszenvező pszichoanalitikusok „a fordulat évéig” azt remélhették, véget értek megpróbáltatásaik. „A magyar pszichoanalízis háború utáni története már régóta külön könyvet érdemelne, és hovatovább féltő, hogy ez a könyv soha nem születik meg, mert azok, akik ezt a történetet el tudják mondani, már nem sokáig lesznek közöttünk”, jeleztem éppen tíz éve.⁶ Bár ilyen könyv máig nincs, különböző formákban lassan gyarapszik az az anyag, amelynek birtokában egyszer megírható lesz.⁷ Harmat Pál, aki nem csupán krónikása, hanem a hatvanas évek vége óta résztvevője is ennek a történetnek,⁸ úttörő munkát végzett, ám az ötvenes évek számára is fehér foltot jelentenek. A pszichológiatörténet a „teljes elnyomás korszakának” látja az 1949 és 1956 közötti szakaszt, „amikor a pszichológia egyes irányzatainak, elsősorban a pszichoanalízisnek az ambíciói az ember egységes és átfogó magyarázatára riválist jelentettek a marxista hegemonista törekvések számára, s ez megpe-

cséltelte sorsukat”.⁹ Az analitikusok jelentős hányada felfüggesztette praxisát,¹⁰ Freud tudománya közel egy évtizedre illegálisba vonult, a képzés, ha létezett egyáltalán,¹¹ magánlakásokon, ahogyan Mérei Ferenc mondta egy interjújában, „a katakombákban” folyt. A magyar pszichoanalízis egy évtizedre szinte teljesen hibernált állapotba került.

A forradalom után (illetve Paneth esetében már a forradalom előtt) azonban lezajlott az analitikus gyakorlat kontinuitását biztosító, 1919 és 1926 között született nagy generáció (Hidas György, Nemes Lívia, Linczényi Adorján, Vikár György, Paneth Gábor) kiképzése,¹² majd intézményes keretek között a klinikai gyakorlat is kezdett feltámadni tetszhalott állapotból. Először éppenséggel egy volt ÁVO-orvos,¹³ a stekelista Szinetár Ernő nyújtott ehhez intézményes hátteret a József Attila Kórházban (későbbi nevén a Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központban). Az ideológiai vasfüggöny azonban továbbra is elszigetelte a magyar pszichoanalízist és társadalomtudományt azoktól a fejleményektől, amelyeket Nyugaton a pszichoanalízis klinikumon kívüli területeken való

6 ■ Szummer Csaba (szerk.): *Pszichoanalízis és modernitás. Replika*, 19–20., 1995. december, 7–92. old. (az idézet: 7. old.).

7 ■ Lásd pl. Hermann Imre, Paneth Gábor, Vikár György, Nemes Lívia, Buda Béla és Hidas György önéletrajzi írását, ill. interjúját in: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya, Bp., 1998.

8 ■ A hatvanas évek második felében Harmat az orvosi egyetemi újság cikkszerkesztőjeként kezdte el Hermann Imre bemutatását, „népszerűsítését”, diplomásként az egészségügyi szakszervezeti lap szerkesztője lett; és szerepe volt abban is, hogy a szakszervezet 1969-ben megrendezte Hermann Imre híres 80. születésnapjára ünnepségét.

9 ■ Bodor, Pléh, Lányi: *i. m.* 304. old.

10 ■ Nem világos, hogy tulajdonképpen hányan folytatták az analízist; biztosan ez csak Hermann Imréről és Almásy Endréről ismert. Ők lettek volna az egyetlenek?, töpreng Harmat, in: Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp., 1994. (Első megjelenés: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1986), 429. old. Paneth Gábor cikke (*BUKSZ*, 1994. ősz) folyamatosságról beszél ugyan, azonban máshol jól érzékelteti a bizalmatlanság légkörét az ötvenes évek első felében, ami az analitikusok egymás közti kapcsolatára is kiterjedt: Paneth-dialógus. In: Bodor, Pléh, Lányi (szerk.): *i. m.* 182. old.

11 ■ Vö. Harmat *uo.* Újabb bizonytalanság az ötvenes évek pszichoanalízistörténetében: „a pszichoanalitikusok továbbra is találkoztak egymással, szemináriumokat és előadásokat tartottak. De nem tudni, hogy mikortól – megszakítás nélkül 1948–49 óta (ez kevéssé valószínű), az ötvenes évek későbbi időszakától vagy talán csak 1960 után.”

12 ■ Vö. Bodor, Pléh, Lányi: *i. m.*

13 ■ Szinetár Ernőn kívül Harmat szerint Bálint István volt az egyetlen pszichoanalitikus, aki odáig züllött, hogy (Péter Gábor egyetlen igazi bizalmasaként) az ÁVO-nak dolgozzon, aki „a legrosszabb fajtájú hóhérok, az orvosi köpenyes gyilkosok közé tartozott” (Harmat: *i. m.* 401. old.). Vö. Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Interart Stúdió, Bp., 1990.

14 ■ Erős Ferenc: Checkpoint Sigmund - avagy a Freud-szenáriók. *BUKSZ*, 1989. december, 12. old.

15 ■ Az egyesület 1988-ban alakult meg hivatalosan. Vö. Harmat: *i. m.* 475. old.; Hidas György: Zur Geschichte der Psychoanalyse in Ungarn. In: Hans Lobner (hrsg.): *Psychoanalyse heute*. Verlag Norbert Orac, Wien, 1986. 243–253. old.

16 ■ Erős Ferenc: *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, továbbá: *Szociálpszichológia és kritikai elmélete. Pszicho-*

lógiai Tanulmányok XV (1978), 347–377. old.; Kiss Endre: *A „k.u.k. világrend” halála – Bécsben*. Magvető, Bp., 1978; Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről*. Gondolat, Bp., 1980.

17 ■ „József Attila freudizmusának [...] a hetvenes-nyolcvanas években kezdődő 'rehabilitálása', tárgyilagosabb elemzése – ami elsősorban olyan irodalmároknak köszönhető, mint Szabolcsi Miklós, Tverdota György, Veres András, Bókay Antal, Szőke György, Gyertyán Ervin – sok tekintetben megelőzte a pszichoanalízis teljes rehabilitálását, hiszen bebizonyosodott, hogy 'legitim módon' lehet valaki 'freudista' – annak ellenére, hogy egy-szersmind marxista is.” (Erős, 165. old.)

18 ■ Gyertyán Ervin: Marx, Freud, József Attila. *Irodalomtörténet*, 59 (1977), 139–185. old.; Bókay Antal, Jádi Ferenc, Stark András: „Köztetek lettem én bolond...” *Sors és vers József Attila utolsó éveiben*. Magvető, Bp., 1982; Bókay Antal: *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világgképében. Literatúra*, 1980. 248–266. old.; Szőke György: Korai traumatikus élmények feldolgozása József Attila költészetében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 40 (1983), 507–522. old.

19 ■ Szummer Csaba: Freud, Sulloway biológusa. *Pszichológia*, 1988. 8. szám; *Pszichoanalízis és hermeneutika. Valóság*, 1990. 11. szám; *Freud nyelvjátéka. A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció*. Cserépfalvi, Bp., 1993; Vajda Mihály: Heidegger Freudról. In: *A posztmodern Heidegger*. T-Twins, Bp., 1993. 53–62. old.; Bacsó Béla: Néhány bevezető megjegyzés a pszichoanalízis és a hermeneutika viszonyához. *Thalassa* (2) 1991, 2. szám, 3–4. old.; Fehér Ferenc: Ki a Dóra-történet szerzője? *uo.* 5–19. old.; Bánfalvi Attila: *A szabadság arcai a pszichoanalízisben*. Gond-Cura Alapítvány, Debrecen, 1998; Katona Gábor: *Az önismeret paradigmái*. Gond-Osiris, Bp., 2000.

20 ■ Pl. Ferenczi Sándor: *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások 1897–1908*. S. a. r. és szerk. Mészáros Judit. Bp., Osiris; Mészáros Judit (szerk.): *In memoriam Ferenczi Sándor*. Józsefveg Kiadó, Bp., 2001.

21 ■ Erős Ferenc: A szociálpszichológia fejlődése és az „autoritáriánus személyiség”. *Világosság*, 1974. 8–9. szám, 535–542. old.; *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2001., továbbá *uo.* (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Bp., 2000; Csabai Márta, Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás. Szöveggyűjtemény*. Új Mandátum, Bp., 1997; Csabai Márta, Erős Ferenc (szerk.): *Testhatárok és érzathatárok: az identitás változó keretei*. Józsefveg, Bp., 2000. Szummer Csaba, Erős Ferenc (szerk.): *Filozófusok Freudról*. Cserépfalvi, Bp., 1993.

alkalmazása eredményezett. A tudományfilozófiai „határzár”, valamint az interdiszciplináris vizsgálódások nehézsége miatt a hetvenes években meginduló magyarországi pszichoanalízis-rencháznsz szinte kizárólag az ellenséges ideológiai közegben is túlélését biztosító, szorosán a klinikai gyakorlathoz kapcsolódó tradíciót folytatta. „Míg a nyugati országokban a freudi tanok és a filozófia, illetve a különféle humán tudományok (szociológia, történelemtudomány, antropológia, művészettudomány stb.) között termékeny kölcsönhatás, kölcsönös recepció ment végbe, hozzánk legfeljebb a híre s néhány morzsája jutott el ennek az »interdiszciplináris« pezsgésnek. A pszichoanalízis kritikai értékelése és értelmezése, amely Nyugaton a tudományelmélet és a tudományfilozófia különféle irányzatainak egyik központi kérdésévé vált, nálunk szinte kizárólag a marxista ideológia privilégiuma maradt” – jellemezte ezt a helyzetet a nyolcvanas évek végén Erős.¹⁴ A nemzetközi elszigeteltség természetesen a klinikai gyakorlatnak se tett jót. A nyolcvanas évek második felében a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület (majd két évtizedes tárgyalássorozat után) a nemzetközi szövetség rendes tagja lett ugyan,¹⁵ és az intézményesülő pszichoterapeuta-képzésben is domináns elméleti és gyakorlati irányzattá vált a pszichoanalízis, ám a klinikumban olyan gyakorlat konzerválódott, amely csak részben tartott lépést a pszichoanalízis új irányzataival.

A nyolcvanas években kezdődött el a Freud inspiráló hatását mutató nyugati társadalomtudományok eredmények magyar adaptálása. Legelőször a recepció- és eszmetörténeti vizsgálódásokban,¹⁶ majd József Attila kapcsán¹⁷ az irodalomtudományban.¹⁸ A nyolcvanas évek óta, nem utolsósorban a Ferenczi Sándor Egyesületnek köszönhetően terjed a pszichoanalízis klinikumon kívüli hazai alkalmazása. Végül a pszichoanalízis-rencháznsz utolsó hullámában, a kilencvenes években fordult a magyar filozófusok figyelme is Freud felé, s vette kezdetét a pszichoanalízis tudományelméleti-metodológiai vizsgálata.¹⁹

„KULTUSZOK KÖNYVE”, AVAGY EGY FERENCZI-MONOGRÁFIA KÖRVONALAI

Freud tudománya tehát újra integrálódott a magyar pszichológiába és szellemi életbe, ám mindmáig Erős Ferenc az akadémikus pszichológia egyetlen jelentős alakja, akinek érdeklődésében, immáron bő két évtizede, kulcsszerepet játszik a pszichoanalízis. Freud tudományos legitimálása egyértelműen Erős nevéhez köt-

hető, mint ahogyan Hidas György és Mészáros Judit²⁰ mellett a magyar Ferenczi-rencháznsznak is ő lett a meghatározó alakja. 1982-ben elkészült kandidátusi értekezése, a már idézett *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* időtálló munkának bizonyult. Erős érdeklődését az elmúlt három évtizedben négy vagy öt téma határozta meg: a szociálpszichológia, ezen belül különösen az analitikus szociálpszichológia, a pszichoanalízis recepció-története, majd kultuszainak története (az elmúlt négy-öt évben Ferenczi Sándorral a fókuszban), az identitás problémája, ezen belül hangsúlyosan a zsidó identitás empirikus-narratív kutatása, s a kilencvenes évek második felétől a gender studies.²¹ Mindezen témákhoz a metodológiai reflexió igénye társult: a szociálpszichológiához az ideológiakritika, a pszichoanalízishez a hermeneutikai metodológia, az életrajzok és

az énienditás kapcsán pedig a narráció módszertani problémáinak vizsgálata.

Erős jelentősen befolyásolta az egész magyar pszichológia fejlődését, non-direktív, rejtélyes módon mégis hatékony habitusával egyetlen évtized alatt képes volt átformálni a hazai pszichológiai diskurzust. Újabb és újabb kutatási területeket nyitott meg maga és tanítványai-munkatársai előtt; a nem empirikus (és nem marxista) pszichológiai diskurzus Erős és a hozzá közvetlenül kapcsolódó kutatók révén nyert polgárjogot a magyar szellemi életben.

A *Kultuszok a pszichoanalízisben* nyolc tanulmányt tartalmaz, közülük hat Ferenczi Sándorral foglalkozik, egy Freuddal és a pszichoanalízis keletkezésével, egy pedig József Attila és a pszichoanalízis kapcsolatával.

Erős meglehetősen tág értelemben alkalmazza a címben szereplő „kultusz” szót, egyszerre ért rajta toposzt, mítoszt, legendát. A kultuszkutatás az irodalomtudományban manapság valóságos sikerágazat.²² Erőst is már a nyolcvanas évek óta foglalkoztatják a meghatározó személyekhez fűződő kultuszok, közvetlenül mégsem támaszkodik az irodalmi kutatás eredményeire,²³ jóllehet, annak kontextualizmusa, interdiszciplinaritása nagyon is közel áll kutatói habitusához. Szenvedélyesen érdekli a kultuszok keletkezése, anatómiája, funkciója, megteremtőik indítékai, s mindezt széles szellemtörténeti és politikai kontextusban, a személyes szálakat is érintő, metodológiai szempontból heterogén tárgyalásmódban mutatja be, ami a pszichoanalitikusok esetében szinte elengedhetetlen, hiszen itt kiemelkedő szerepet játszanak a személyes kapcsolatok. Különösen igaz ez a *Ferenczi tímdöklése, bukása, emlékének meghurcolása, majd dicsőséges feltámadása* című történetre, amelyet Erős a következő toposzokkal, illetve nézőpontokból mesél el: az „enfant terrible, a fenygyerek” (Erős fordításában „vásott kölyök”), az „elmebeteg”, végül pedig az „áldozat” kultusza. Erős kedvenc témái szinte mindegyik tanulmányon végigvonnak: a személyes identitás problémája és kapcsolata az élettörténeti narrációval, a zsidó származás és a (részben tudatosan, részben reflektálatlanul és/vagy kényszerűen vállalt) zsidó identitás szerepe Ferenczi és Freud életében, az életrajzírás metodológiai nehézségei, végül többször felbukkan a feminizmus nézőpontja is az árnyaltan ábrázolt eszmétörténeti kontextusban. A kötetet egy Ferenczi-monográfia vázlatának tekintik, ami a recenzenst arra csábítaná, hogy megpróbálja elképzelni a majdani monográfiát, egy „társadalomtörténeti háttérű intellektuális életrajzot” Ferencziről, Freud legkedvesebb tanítványáról és egyik legkeserűbb csalódásáról.

HAGIOGRAFIKUS ÉS IKONOKLASZTA ÉLETRAJZÍRÁS

A biográfiai rekonstrukció műfajának egyik pólusa a hagiográfia, aminek kitűnő példája Ernest Jones (aki még többször feltűnik történetünkben) klasszikus Freud-biográfiája. Lionel Trilling, a háromkötetes életrajzból egykötetes, világsikerű bestsellert szerkesztő amerikai irodalomtudós szól erről a Jones könyvéhez írt előszóban: Freud műve „hatalmas, rendszerezett, merész és szándékaiban nagyvonalú; életéről sem mondhatunk egyebet. [...] életének vonzereje [...] egy olyan életrajzi esztétikában gyökerezik, amely akkor teljesedik ki, ha élet és mű összhangban áll, amely gyönyörűségét leli a bizonyosságban, hogy Shakespeare nemes jellem volt, elégtétellel veszi tudomásul a nyugodt méltóságot és szépséget, amiről Szophoklész szobra tanúskodik, és kétségbeesik Milton egyes megnyilatkozásainak kicsinyességén.”²⁴

Erős „biografikus esztétikája” kétségtelenül a másik, az ikonoklaszta póluson vagy ahhoz nagyon közel helyezkedik el, amit például *A császár meztelen* című,

a kilencvenes évek első felének Freud-vitáiról szóló beszámolója már címével is jelez. Nagyfokú gyanakvással közelíti meg hőseit, és egyik legfőbb gyönyörűsége, ha fellebbentheti a fennkölt biográfiák súlyos drapériáit vagy ha csontvázakat szedhet elő a pohárszékekből. A tekintély ellen lázadó enfant terrible attitűdje ez, aki, bármennyire zavaró legyen is, szinte kényszerrel érez arra, hogy kimondja az igazságot: a császár meztelen. „Az enfant terrible ebben az értelemben nem karaktervonás, nem veleszületett tulajdonság, hanem a felnőtt társadalomhoz való viszonyt jelképezi. [...] jól kifejezi a gyermeki lázadást, amelylyel a »vásott kölyök« szembehelyezi magát a szülői és társadalmi erőszak, a felnőttek, a »rettenetes szülők«, a les parents terribles világával. A nevelés elnyomó/elfojtó intézményei és az ezzel társuló pedagógiai képmutatás leleplezésének szándéka [...] vezérli” (75. old.) – mutatja be hőst, Ferenczit. Az enfant terrible többé-kevésbé tudatosan játszott szerepe azonban nem csupán Ferenczi intellektuális attitűdjét határozza meg, hanem Erőst is, ami megkönnyíthette számára az empátiát hőse iránt. A leleplezési szenvedély, az enfant terrible „üditő szemtelensége” (két évtizeddel ezelőtt recenzius ezt a címet adta Erős első, a korszellemnek megfelelően éppen a marxizmust „froclizó” könyvéről írt kritikájának) jellemezte már Erős korai munkáit is.

A továbbiakban a kötet első hét tanulmányára szorítok, két kérdésre összpontosítva. Az egyik a pszichoanalízis és a modernitás viszonya, a másik pedig a pszichés trauma, különösen az abúzus problémája. Közben el-elkalandozom Erős könyvétől, de azt remélem, hogy ez a két exkurzus segítheti a könyv által felvetett problémák megvilágítását.

FREUD ELHAGYJA A SZCIENTISTA MISZTICIZMUS FÖLDJÉT, ÉS MEGALAPÍTTJA A MÉLYHERMENEUTIKA BIRODALMÁT

Az első tanulmány (Freud és a modernitás) a pszichoanalízis megteremtésének szellemtörténeti kontextusát mutatja be. A cím félrevezető, mivel Erős nem Freud és a modernitás kapcsolatát tárgyalja, hanem a pszi-

22 ■ Vö. Szolláth Dávid: A kultuszkutatás két tendenciája. *BUKSZ*, 2004. ősz, 232. old.

23 ■ Ez végeredményben még a kötetben szereplő József Attila-tanulmányra is igaz, még ha átvesz is bizonyos tartalmi elemeket Tverdota József Attila kultuszát tárgyaló munkáiból.

24 ■ Lionel Trilling: Bevezetés. In: Jones: *i. m.*, 7–24., 8–9. old.

25 ■ A zsidó miszticizmusnak Freudra gyakorolt hatásáról vö. David Bakan: *Sigmund Freud and the Jewish Mystical Tradition*. D. Van Nostrand, Princeton, 1957.

26 ■ Vö. Frank J. Sulloway: *Freud, a lélek biológusa. Túl a pszichoanalitikus legendán*. Gondolat, Bp., 1987. 151. old.

27 ■ Jones: *i. m.* 227. old.

28 ■ Hadas Miklós: Beszélgetés dr. Székács Istvánnal. *Replika*, 19–20. (1995. december), 35. old.

29 ■ René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Atlantisz, Bp., 1994. 33. old.

30 ■ Martin Heideggers *Zollikoner Seminare*, herausgegeben von Medard Boss. Klostermann, Frankfurt, 1987. 21. old. Idézi: Vajda: *i. m.* 60. old.

choanalízis keletkezését és fejlődését Freud élettörténetével párhuzamosan, némiképp úgy, mint Jones életrajza. A múlt század első felében járunk, Wittgenstein, Freud, Karl Popper, Karl Kraus vagy a kortársakra rejtélyesen nagy hatást gyakorló Otto Weininger városában. Ez a világ, amelyben sokan a posztmodern életérzés és gondolkodásmód előképét látják, jól lehet, csupán egyetlen évszázad választ el tőle minket, annyira más, hogy legalább részleges ismerete nélkül reménytelen megérteni a pszichoanalízis világlátását és értékrendjét. Freud alakjának rekonstruálása, aki Ferenczi számára egyszerre mester és atyai jóbarát, ugyancsak elengedhetetlen a történehez a rendkívül szoros érzelmi és munkakapcsolat miatt, amely két és fél évtizeden keresztül meghatározta Ferenczi életét.

A századforduló kivételes szellemtörténeti jelentőségét az adja, hogy talán az utolsó történelmi pillanatot, amikor még megalkotható volt egy *grand récit*. Ma ugyanis (legalábbis a tudományon belül) már senki sem engedhet meg magának olyasfajta kalandozásokat, mint Freud a pszichoszexuális élet fázisairól szóló elméletében, később kultúrantropológiai és az életöszön és a halálöszön dichotómiájára vonatkozó fejtegetéseiben. A német kultúrkör sajátos állapota kellett ehhez, a Helmholtz-iskola szélsőséges mechanizmus-redukcionizmusa és a deista/romantikus gyökerű természetfilozófia együttese. Olyan szellemi közeg, ahol kéz a kézben jár a természettudományok mindenhatóságában bízó szcientizmus és a miszticizmus,²⁵ és különös frigyükből fantasztikusnál fantasztikusabb elméletek születnek.

Ismeretes, hogy Freud legjobb barátja, Wilhelm Fliess gégész szilárdan hitt a nazogenitális elméletben, vagyis abban, hogy az orr és a női nemi szerv közvetlen fiziológiai kapcsolatban áll egymással, így logikusnak tűnt számára az orrkagyló operációjával különféle nőgyógyászati panaszokat megszüntetni.²⁶ Fliess ezzel az 1890-es évek elején nem állt egyedül, számos elmélet próbálta ekkoriban rövidre zárni a testi és a lelki kapcsolatát. Freud maga is hasonlóan merész koncepciókkal kísérletezett, mielőtt megalakította volna a pszichoanalízist. Egy 1895-ös előadásában például úgy vélekedik, hogy amennyiben „korábban egészséges férfiaknál szorongásos neurózis lép fel, úgy ez az önmegtartóztatásban gyökerezik; a nőknél ezt a jelenséget többnyire a coitus interruptus idézi elő”.²⁷ Freud vonzódása a misztikus, spekulatív Fliesshez vagy érdeklődése a telepátia iránt, amiben Ferenczi persze teljes mértékben osztozott vele, mind-mind azt bizonyítja, hogy ezek a komoly férfiak egy kisgyermek vagy inkább egy lelkes kamazs naivitásával vártak arra, hogy feltáruljanak előttük a természet és az élet titkai. Arisztotelész annak idején úgy vélte, hogy még néhány nemzedék, és minden lényegeset tudni fogunk a világról; valahogy így lehetett ezzel Freud és a pszichoanalitikusok első egy-két nemzedéke is. Székács István, a háború utáni magyar pszichoanalízis egyik legérdekesebb, öntörvényű alakja 87 évesen ezeket mondja a vele interjút készí-

tő Hadas Miklósnak: „agyvelő-tevékenység nélkül lelki élet, lelki tevékenység nincs. [...] Arról azonban, hogy mi az összefüggés a kettő között, igen keveset tudunk. Nekem az a benyomásom, hogy tulajdonképpen már tudjuk, csak még nem fedeztük fel. Hogy úgy mondjam, az orrunk előtt van a megoldás, csak még nem vettük észre.”²⁸ Vagyis a fátyol bármikor fellebbenhet a Természet legféltettebb titkáról.

És valóban, dédelgetett vágyálmának megfelelően, Freudnak a Bécsi Egyetem udvarán álló mellszobrán a Szophoklész *Oidipusz királyából* származó mondat olvasható: „Ki a nagy talányt megoldta, emberek közt legnagyobb.” Freud nagysága azonban éppen abból eredt, hogy szakítani tudott a testi és lelki viszonyát rövidre záró hipotézisalkotással, és a Tervezet torzója után már nem kergette tovább a neurológiai redukcionizmus délibábját. Erős találon állapítja meg: „Mind den jel arra mutat, hogy ezek az emberek [Freud, Groddeck, Ferenczi és Jung – Sz. Cs.] igen hasonló forrásokból táplálkoztak, és hasonló motivációk táplálták őket: a természetfilozófia vitalisztikus elméleteitől várták »a lélek titkának« megfejtését, és azt remélték, hogy e titok birtokában hatalmas gyógyító erőre tesznek szert. [...] Mindez azonban az orvos és a tudós szerepének felvétele ellenére sarlatánkodás, jobbik esetben jámbor filozofálgatás, romantikus ábrándozás, költészet maradt volna, ha nincs Freud, aki azokból a forrásokból, elemekből és témákból, amelyek kortársait is foglalkoztatták, új, eredeti, koherens és szisztematikus rendszert hozott létre”, valamint „megalapozott egy új diszkurzivitást [...], rendszerét a hermenutikai megértés irányába kitérítve” (99–100. old.).

A történelmi pillanat tehát egyszeri és megismételhetetlen, már csak egy Freud kaliberű zsenire van szükség ahhoz, hogy az újkori tudomány projektuma eljuthasson szélső pontjára, a lélek meghódításának kísérletéhez. Ez a kísérlet azonban végzetes jelentőségű a modernitásra nézve. A freudi pszichoanalízisben a felvilágosodás modernista emberképe és a német romantika-posztromantika antimodernista víziója találkozott. Freud alkotása egyfelől a modernitás programjának – a létezők feletti uralomra irányuló előfeszítésnek – a descartes-i én-szubjektumra való kiterjesztése, az abszurdumig hajtott radikalizálása. Másfelől azonban a modernitás alapját kezdi ki a karteziánus én dekonstrukciójával; ha nem igaz ugyanis az én-szubjektum feltételezése, hogy korlátlanul önma-ga ura, akkor nincsen a Descartes által keresett és az én-szubjektumban megtalálni vélt „arkhimédieszi pont”, a „végső és rendíthetetlen alap”, „valami egészen csekély dolog, ami bizonyos és rendíthetetlen”.²⁹ Freud pszichoanalízise ezért egyszerre szélső pontja és tagadása a modernitásnak.

„[M]a az a hit uralkodik, hogy egyedül a tudomány nyújt objektív igazságot. A tudomány az új vallás. Vele szemben az a kísérlet, hogy elgondoljuk a lét-et, önkényesnek és »misztikusnak« tűnik”, mondja Heidegger éppen a pszichoanalízis kapcsán.³⁰ Ez egyfelől így van, másfelől azonban Heidegger túlbecsüli a

modernitás eltökéltségét. A pszichoanalízis azt példázta, hogy a modernitás készségesen elfogad másfajta igazságot is, ha az hajlandó tudománynak álcázni magát. Ez a kamuflázs persze öntudatlan, Freud, Ferenczi és az analitikusok első generációi „ateista vallásosságát” az a szilárd hit határozta meg, hogy az analízis az a technika, amely az emberben lévő természetet engedelmességre kényszerítheti. Azt a mindenhatósági fantáziát tehát (Ferenczi úgy mondaná, „az omnipotencia infantilis illúzióját”), amit pályájuk pre-pszichoanalitikus szakaszában a természettudományokkal kapcsolatban tápláltak (hiszen sokan közülük orvosok voltak), átvitték a pszichoanalízisre. Sajátos, fennkölt dogmatizmus származott ebből. Utolsó, befejezetlen írása, *A pszichoanalízis foglalatata* elé Freud pár soros előszót illesztett, melynek befejező mondata így szól: „A pszichoanalízis állításai megfigyelések és tapasztalatok beláthatatlan bőségén nyugszanak, s a saját ítéletalkotás útjára csak az léphet, aki megismételte ezeket önmagán és másokon.”³¹ E néhány sor a maga mesteri túlzásával a lehető legvilágosabban tárja elénk Freud legitimációs stratégiáját. Azt sugallja, hogy a pszichoanalízis még csak nem is egyszerűen a természettudományos adatgyűjtés egyik változata, hanem annak is a legtisztább formája, hiszen olyan megfigyeléseken alapul, amelyeket bárki megismételhet, mégpedig saját magán.

Hősünkben, Ferencziben a szcientizmus és miszticizmus ellentéte talán még nagyobb feszültségeket is gerjeszt, mint Freudban: „misztikus hajlamai, amelyek többek között az okkult jelenségek [...] iránti érdeklődésben és vonzalomban [...] nyilvánultak meg, jól megfértek a természettudományok mindenhatóságának [...] propagálásával”, jellemzi Erős e különös kettősséget. Ferencziben élt egy másfajta kettősség is: az orvosi egyetem elvégzése után „a »gépnék«, az új technikai eszközöknek a bűvöletében élt”. Viszont fel kellett ismernie, hogy nem „a gépi, mechanikus beavatkozás”, [...] „hanem a doktor és a páciens interszubjektív viszonya” az, ami gyógyít (90. old.). Éppen ez, az analitikus diád személyek közötti viszonyként való felfogása röpitette előre Ferenczi olyan messzeségekre, ahová sem Freud, sem a többi korabeli analitikus nem merte és nem tudta követni.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ORVOSI KÉPZÉS MINT KÉNYSZERPÁLYA FREUDNÁL ÉS FERENCZINÉL

Freud (és mutatis mutandis Ferenczi) kreativitásának van a történelmi pillanat kivételességénél, a német kultúrkör kétpólusú jellegénél szubjektívebb forrása is. Erős rámutat arra, mennyiben határozta meg a századvég Monarchiájában a zsidó származás egy értelmiségi alkatú ifjú pályaválasztását. Freud kétségtelenül tehetséges természettudós is lehetett volna, azonban nyilvánvalóan nem az a Shakespeare-, Mozart- vagy Marx-kaliberű zseni, amivé a pszichoanalízis megalkotása tette. Kreativitása igazi kibontakozásához vissza

kellett találnia a hajlamainak igazán megfelelő humán tudományokhoz, amelyekről 17 évesen elfordult, amikor elkezdte orvosi tanulmányait. Ez a magyarázata annak is, hogy jellegzetes képességei csupán élete délen mutatkoznak meg. A pszichoanalízis heurisztikájában azután rendkívüli módon kapóra jöttek a természettudományos metaforák, amelyek sokakat félrevezetnek³² – miközben Freudnak és követőinek bigott szcientizmusa miatt egészen a hatvanas évekig megmaradt a pozitivista öndefiníció is, ami mellesleg segítette a pszichoanalízis legitimációját a pozitívizmus által uralt tudományfilozófiai közegeben.

TRAUMA ÉS ELFOJTÁS – TÚL AZ ABÚZUS-PÁNIKON³³

Miért Ferenczi?, teszi fel a kérdést a második tanulmány címében,³⁴ vagyis miért lett újra fontos az elmúlt két évtizedben Ferenczi? Erős több okot említ: Freudhoz fűződő kivételesen szoros kapcsolatát, újíto kezdeményezéseit, végül pedig „a pszichoanalízis önmozgásából és önreflexiók igényéből fakadó tényezőket”, amelyek közül „a legfontosabb talán az, hogy a XX. század hetvenes és nyolcvanas éveiben újra a pszichoanalitikus elmélet és terápia fókuszába került a pszichés trauma problémája”. Erős ezzel két dolgot fog egybe, nem éppen a legszerencsésebb módon: egyrészt „a holokauszt túlélőket és leszármazottaikat sújtó, többnyire feldolgozatlan lelki sérüléseket”, másrészt „a családon belüli, elsősorban szexuális jellegű erőszak” traumáját.³⁵

Kezdjük a másodikkal, ez ugyanis a pszichoanalízis egyik centrális kérdése mind történeti, mind elméleti és technikai, mind pedig ontológiai szempontból, és közvetlenül kapcsolódik Ferenczihez is. Ferenczi reneszánszához az 1985-ben publikált *Klinikai napló 1932* mellett kétségtelenül hozzájárult Jeffrey M. Masson szenzációszámbe menő és szenzációhajhász, ugyanakkor tagadhatatlanul jól dokumentált könyve,

31 ■ Sigmund Freud: *A pszichoanalízis foglalatata* (ford. V. Binét Ágnes). In: Sigmund Freud: *Esszék*. Gondolat, Bp., 1982. 409. old.

32 ■ Egyik legjobb példája Frank J. Sulloway, aki már idézett könyvében először összemosta a biológiai inspirációs források és a metodológiai „implikációk” kérdését: „sok, ha nem a legtöbb freudi alapkoncepció biológiai jellegű, mind inspirációját, mind pedig implikációit tekintve” (i. m. 27. old.), írja; majd erre támaszkodva azt állítja, hogy „Freud elméletei nagyrészt biológiaiak” (uo. 437. old.). Olyan ez, mintha Keplert kriptoteológusnak tartanánk (Sulloway ugyanis „kriptobiológusnak” véli Freudot) pusztán azért, mert Kepler számára tübingeni teológushallgató kora óta a Szentháromság dogmája volt az a kiinduló analógia, amelynek alapján az égitestek mozgását megérteni igyekezett, és az érett Kepler végül is ebből az analógiából kiindulva alkotta meg a bolygók mozgásának nevezetes három törvényét. (Vö. Arthur Koestler: *The Act of Creation*. Hutchinson, London, 1964.)

33 ■ A nyolcvanas–kilencvenes évek abúzus-pánikját annak hibás elméleti feltevéseivel, valamint a mértékadó szakmai szervezetek felelősségének felvetésével együtt részletesen tárgyalom: *Abúzus-pánik az USA-ban. Beszélő*, 2005. január, 32–38. old.

34 ■ Amit egy olasz Ferenczi-válogatás is „kölcsonvesz”: Franco Borgogno (szerk.): *Perché Ferenczi oggi?* Bollati Boringhieri, Torino, 2004.

35 ■ Ferenczi Sándor: Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Gondolat, Bp., 1971. 219–220. old.

36 ■ Szummer Csaba: *Freud nyelvjátéka*. i. kiad.

az *Assault on Truth* (1984). Masson azzal vádolta Freudot, hogy gyávaságból vetette el a csábítási elméletet, míg ezzel kapcsolatban Ferenczi képviselte az intellektuálisan bátor és tisztességes pozíciót. Ferenczi 1928-tól kezdődően visszaállította a Freud által már elvetett csábítási elméletet. Az 1932-es wiesbadeni pszichoanalitikus kongresszuson tartott híres előadásában kijelentette: „még tekintélyes, puritán szellemtől áthatott családok gyermekei is gyakrabban esnek megerőszkolás áldozatául, mint ahogy eddig gondoltuk. [...] Napirenden vannak olyan kislányok tényleges megerőszkolásai, akik még alig nőttek ki a csecsemőkorból, hasonlóan a szexuális cselekmények felnőtt nők és kislányok között, valamint homoszexuális jellegű erőszakos közösülések is.”³⁶ Ferenczi szerint – írja Erős az 1932-es *Klinikai naplót* idézve – Freud, mióta úgy gondolja, hogy „a hisztériások hazudnak, [...] nem szereti a betegeket. [...] A pszichológiai hullám után Freud [...] megint a természettudós fatalizmusa mellett kötött ki; a szubjektívben csaknem kizárólag a fizikai felépítményt látja.” (47. old.)

Súlyos vádak ezek, hiszen Freud ekkor már harmincöt éve feladta a csábítási elméletet; azóta ne hinne „hazudós” betegeinek, és azóta ne szeretné őket? Ez még akkor sem valószínű, ha Freud érdeklődése kétségtelenül egyre inkább a klinikumon kívüli területekre irányult, és bizalmas leveleiből idézhető egy-egy kifakadás, hogy „mennyire unja ezt a neurotikus csürhét”. A „természettudós fatalizmusának” vádját illetően Ferenczinek csupán az analitikus technikát illetően, nevezetesen a viszontlátétel fogalmának zseniális anticipálásával van igaza; az elméletalkotás és az analitikus ontológia terén viszont éppen ő lép vissza a Freud által már meghaladott empirista-szcientista fázisba. Freud pre-pszichoanalitikus-szcientista valóban többször is nekirugaskodott, hogy valamilyen nagyszabású empirikus lélektan elméletét vázolja fel,³⁷ azonban éppen a csábítási elmélet feladá-

sával búcsúzott el véglegesen ezektől a „rövidre zárásoktól”, és helyezte elméletalkotását végérvényesen hermeneutikai alapokra. (Igaz, különös mélyhermeneutika ez: technikailag egy mesterséges és redukált kommunikációs helyzethez kötött, narratív szempontból egy élettörténeti séma kitöltésére irányul, a hermeneutikai kör szabad érvényesülése helyett pedig erőteljes elméleti feltevések, például az indulatáttétel fogalma befolyásolja az interpretáció menetét.)³⁸

A trauma-elmélet feltámasztásával kapcsolatban Erős helyesen állapítja meg, hogy a Freudot a csábítási elmélet elvetése miatt támadó észak-amerikai bírálatokban a nyolcvanas és kilencvenes években nagy szerepet játszott a „politikai korrektség” ideológiája „vagy inkább annak vadhajtásai” (50. old.). Míg a feminista mozgalomnak tagadhatatlanul jelentős érdemei voltak abban, „hogy a közvélemény fókuszába kerültek a családon belüli szexuális erőszak kétségbevonhatatlan és döbbenetes tényei” (49. old.), a részben ugyancsak a feministák által inspirált túlkapasok hihetetlen károkat okoztak a terápiában.

Pierre Janet óta tudjuk, hogy „a terápiás kezelés során meggyőző álemlékek keletkezhetnek”.³⁹ A családon belüli abúzus létező jelenség, de korántsem mindegy, hogy a családok hány százalékában fordul elő. A tét jelentős, a téves diagnózison alapuló, elhibázott terápia nagy valószínűséggel az egész családot tönkretesz. A kilencvenes évek első felében már számos könyv támadta a csábítási elmélet feltámasztását és terápiás alkalmazását. A tekintélyes szakmai szervezeteket meglehetősen ambivalens magatartásuk miatt komoly felelősség terheli azért, hogy a tévtanok elterjedhetnek, és hosszú ideig fennmaradhatnak.⁴⁰ Míg a családon belüli abúzus álemlékeinek elszaporodásáért elsősorban a politikai korrektség és a feminizmus ideológiai túlkapasai kárhóztathatók, a megszállott (és persze teljes mértékben eredménytelen) nyomozás a rituális abúzus (ál)emlékei után bizonyos fundamentalista körök paranoid szubkultúrájához kapcsolódik. (Semmiképpen nem köthető azonban általában véve a neopuritanizmus megerősödéséhez, ahogyan azt Erős sugallja.)

Ami a holokauszt traumáját illeti, a haláltáborok túlélői azt bizonyítják, hogy a fájdalmas emlékeket freudi értelemben nem fojtjuk el. Gyűlölünk róluk beszélni, legszívesebben elfelejtünk az egészről, de nem fojtjuk el az emlékezést valamilyen gépies folyamattal. A lágerek túlélői mindenre emlékeznek, és minél szörnyűbb dolgoknak voltak kitéve, annál inkább. Legtöbbször megpróbálnak nem gondolni rá, hogy kimélték saját magukat és gyermekeiket; felállítanak valamilyen hallgatólagos tabut a családban: „erről nem beszélünk (mert nem bírjuk elviselni azt a kínt, amit a megaláztatások és gyötrelmek felidézése okoz)”. Az analitikus terápia ettől persze még nagyon is hatékony lehet, mivel ráveszi az analizáltat arra, idézze azt is a tudatába, amit a terápia nélkül nagyívben kikerülne. Könnyen lehet ezért, hogy az elfojtás tudattalan mechanizmusokat feltételező freudi

37 ■ Jürgen Habermas: A pszichoanalízis szcientista önfelreértése. In: Szummer, Erős (szerk.): *i. m.*

38 ■ Daniel L. Schacter: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt.* Háttér, Bp., 1998. 375. old.

39 ■ Az American Psychiatric Association például 1999-ben a legjobb jogi pszichiátriai munkának szóló díjat Brown, Schefflin, Hammond: *Memory, Trauma Treatment and the Law* című munkájának ítélte, amely kiáll a visszanyert emlékezet léte és a bírósági gyakorlatban való felhasználása mellett. Hammond már hét évvel korábban háttörzongató részletességgel kidolgozott téveszmerendszert fejtett ki *Hypnosis in MPD* (Hipnózis többszörös személyiségzavarnál) címmel tartott előadásában: a szexuális abúzusok és rituális gyilkosságok döntő részéért egy haszid zsidó (aki persze nem átalit a nációkkal sem kollaborálni), egy bizonyos dr. Greenbaum által irányított világszervezet, az „Illuminátusok Tanácsa” a felelős, amely ördögi módszereivel tudatosan idézi elő az MPD-t; így toborozza ugyanis „mentális robotok tizezeit”, hogy elérje végső és szörnyű célját: „a világot kormányzó sátánista világszervezet” létrehozását. A másik szerző, Schefflin három évvel később *A rituális és kultikus abúzus felidézése, kezelése és megakadályozása* című, Hammond téveszmerendszere által uralt „szakmai konferencián” tartott nagy sikerű előadást. Az MPD-t történeti és szociológiai-politikai kontextusban tárgyalja Ian Hacking: *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory.* Princeton University Press, Princeton, 1995.

40 ■ Schacter: *i. m.* 9. fejezet.

modellje téves, a kellemetlen emlékek, gondolatok elkerülésére való hajlamunk (tehát a tudatos „elfojtás”) azonban ettől még nyilvánvalóan létezik.⁴¹ Az elfojtás pragmatikusan pusztá beszédmóddá vagy metaforává változik.

A fentiek miatt a csábítási elmélet feltámasztására irányuló erőfeszítéseket alapvetően regresszív folyamatnak kell tekintenünk a pszichoanalízis szempontjából. Erős nem fogalmaz elég specifikusan, amikor úgy véli: „A trauma »objektív valóságát« elismerő Ferenczinek a fikcionalitást előtérbe helyező Freuddal

a birtokunkban elég biztos adat annak alátámasztására, hogy a terápiás kezelés álemlékeket vált ki. Egyelőre nem tudjuk eldönteni, hogy a nemi erőszak illuzórikus emlékei elenyészően ritkák-e [...], vagy éppen hogy nagyon is gyakoriak.”⁴³

„FERENCZI, AZ ATYAÚRISTEN”: FERENCZI „GONDOLATI BÚNEI” FREUDDAL SZEMÉBEN

Az elmebetegség toposzát és Frommnak, illetve kisebb mértékben a neofreudistáknak Ferenczihez fű-

A CSÁBÍTÁSI ELMÉLET VISZONTAGSÁGAI

1893–1897: Freud megalkotja a csábítási elméletet, mi több, gondolatban apját is abúzzal vádolja (saját öccsével és húgaival kapcsolatban).

1897: Freud feladja a csábítási elméletet: a beteget nem csábítják el gyerekkorában, csupán fantáziál a csábításról.

1928–1933: Ferenczi „feltámasztja” a csábítási elméletet.

1932: a wiesbadeni konferencián Ferenczi megtartja híres előadását: *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között*; Klinikai naplójában

úgy véli, Freudot már régóta nem érdeklik a neurotikusok; mióta rájött, hogy „a hisztériások hazudnak, [...] nem szereti a betegeket”. Freud egy magánlevelében azt írja Jonesnak, hogy Ferenczi már évek óta elmebeteg, („paranoid” és „mentálisan leépült”), és minden technikai újítása erre vezethető vissza. Elindul a „suttogó propaganda” a pszichoanalitikus mozgalomban: Ferenczi elmebeteg.

1957: megjelenik a Jones-életrajz III. kötete, és benne az állítás: Ferenczi pszichotikus volt utolsó éveiben.

1957–58: Erich Fromm nyomozni kezd, és bebizonyítja: Jones rosszhiszeműen állítja Ferencziről, hogy elmebeteg volt.

1957: Bálint Mihály és Jones különálló nyilatkozatot jelentet meg az *International Journal of Psycho-Analysis*-ben Ferenczi betegségére vonatkozóan.

Hetvenes–nyolcvanas évek: a pszichés trauma fogalma újra az elmélet és a technika fókuszába kerül. Okok: az erősödő feminista mozgalom (a családon belüli erőszak vizsgálata); a holokauszt-túlélők és leszármazottaik terápiás tapasztalatai.

1984: megjelenik Masson könyve, amely Freudot azzal vádolja meg, hogy gyávaságból és kényelemszeretetből táncolt vissza a csábítási elmélettől.

való poláris szembeállítása aligha tartható, hiszen a narratív beszámoló egyik lényegi sajátossága, hogy valóság és fikció [...] elválaszthatatlanul összefonódik bennük.” (50. old.)

A csábítási elméletet elvető Freud, és az azt feltámasztani próbáló Ferenczi (és mai követői, az „emlékezetterapeuták”) szembeállítása bizony teljes mértékig tartható, mi több, kívánatos, mivel csupán a csábítási elmélet elvetése biztosíthatta Freudnak azt a szabadságot, amely mellett az analitikus mélyhermeneutika megszülethetett. Ami az empirikus megfigyeléseket illeti, Daniel L. Schacter emlékezés-monográfiája számos bizonyítékot hoz fel amellest, hogy egyes „terapeuták nemi erőszak illuzórikus emlékeit segítettek »felidézni«. Nyilvánvalóvá vált [...] az emlékezet sebezhetősége szuggesztiókkal szemben; a hipnózis módszerének meggyőző, ám mégis téves emlékeket létrehozó tulajdonsága; a sátánista szertartások közben elkövetett nemi erőszak tárgyi bizonyítékaira utaló kutatás kudarca; objektíve nyilvánvalóan lehetetlen események emlékeinek feltárása (előző életek, ufonauták emberrelbársai); a betegek növekvő számban tagadják meg a kezelés során feltárt emlékeiket; az érzelmi emlékezet konstitutív természete; és az, hogy egyes, emlékfelidézéssel foglalkozó terapeuták kockázatos emlékfelidézési módszereket védelmeznek.”⁴²

Semmiképpen sem logikus, hogy az álemlékeket létrehozó különféle tényezők kimerítő és alapos tárgyalása után Schacter mégis azt állítja, „nincs még

zódó kapcsolatát mutatja be a *Ferenczi, Fromm és a történelem sztálinista újrairása* című, harmadik tanulmány. Ferenczi nem csupán a magyar pszichoanalízis vezéralakja volt, hanem legalább másfél évtizeden keresztül a nemzetközi mozgalom egyik központi szereplője, Freud legközelebbi barátja, tanítványa és bizalmasa is. Ebből a kivételezett pozícióból került

41 ■ *Uo.* 375. old.

42 ■ *Uo.*

43 ■ Erich Fromm: *Die gesellschaftliche Bedingtheit der psychoanalytischen Therapie. Zeitschrift für Sozialforschung* 1935. 3., 59–60. old., idézi Erős (57. old.)

44 ■ Dupont: *i. m.* 22. old.

45 ■ Vö. André Haynal: *Párbeszéd vagy párviadal?* In: *A Freud–Ferenczi kapcsolat és a pszichoanalízis. Gondolat, Bp., 2003.* 121. old., Harmat: *i. m.* 172. old.

46 ■ Ferenczi Sándor: *Klinikai napló 1932.* S. a. r., jegyz.: Judith Dupont. Ford.: Vég Katalin. Akadémiai Kiadó, Bp., 1996. 111. old.

47 ■ Ráadásul a szakmai skilljeik és világlátásuk különbözőségéből adódó nézeteltérés esetén az analitikusok szívesen helyezkednek „metapozícióba”, vagyis gyakran és virtuóz módon, kváziszakmai betegséggént folyamodnak az ellenfél személyét támadó, *ad hominem* érvekhez. Fromm szerint például Freudot, bár kétségtelenül géniusz volt, elvakították személyes ambíciói, érzelmi hidegsége, preödipális szorongásai és autoriter hajlama. Ugyanakkor nem csupán egymással szemben forgatták mesterien az analízis fegyverét, hanem egymás eseteit is rendkívül találékonyan és könnyedséggel értelmezték az általuk preferált alternatív módon. Jung és Adler mellett talán erre is Fromm az egyik legjobb példa *The Forgotten Language* című könyvével, amelyben Freud esettanulmányait „átinterpretálja” saját elméleti alapvetésének megfelelően.

48 ■ André Haynal: *uo.*

azután az Otto Rankkal közösen írt *Entwicklungsziele der Psychoanalyse* 1924-es megjelentetésétől kezdődően egyre kényesebb és periférikusabb helyzetbe az analitikus mozgalomban; élete utolsó tíz évében, mi több, posztumusz rávetült az elmebetegség gyanúja is, minden jel szerint alaptalanul, hogy azután halála után két és fél évtizeddel Erich Fromm áldozatos munkával rehabilitálja. Erős rávilágít arra, hogy Ferenczi és Fromm látásmódját egyaránt egyfajta „radikális társadalomkritikai étosz” jellemzi, legyen szó a makrotársadalom elnyomó intézményei-

és támogatását választja, vagy az önmegvalósítást: egyedül maradt tehát ezzel a dilemmával, ami végül megölte őt.”⁴⁵

Ferenczi, „a lázadó fiú”, aki technikai újításaival zseniális módon anticipálta a nyugati társadalmak „mikrointézményi” hatalmi viszonyainak a hatvanas évektől felgyorsuló átalakulását, szinte kultikus alakja lett a pszichoanalízis belső ellenzékének, a New York-i William Alanson White Institute-ban tömörülő, a történelmi-kulturális tényezők szerepét hangsúlyozó neofreudistáknak, akik között olyan ismert sze-

1987: megjelenik Sulloway könyve, amely ugyancsak tudatos hamisítással vádolja Freudot: Sulloway szerint azonban Freud nem a csábítási traumákat, hanem a (szocio)biológia nyomait tüntette volna el a pszichoanalízisből.

1985–1995: abúzus-pánik Amerikában: tíz-és tízezerszámra követnek el műhibákat pszichoterápiás keretek között Amerikában szakemberek és sarlatánok. Meg nem történt abúzusok „emlékét” tárják fel pácienseik gyermekkorában. A szakmai szervezetek hallgatnak vagy kétértelmű nyilatkozatokat tesznek. A feministák egy része az „emlékeztetőrápiák” dicséretét zengi. Megszületnek az első bírósági ítéletek, ahol nincsen más bi-

zonyíték, mint a „recovered memory”, vagyis a hipnózisban „felidézett” abúzus „emléke”.

1993: megalakul a False Memory Syndrome Foundation (Hamisemlék Tünetcsoport Alapítvány). A vezetőségben ott találjuk az amerikai akadémikus pszichológia színe-javát: Martin Gardnert, Ernest Hilgardot, David Holmest, Philip Holzmant, Ulric Neissert, Thomas Sebeokot, Donald Spence-t.⁶⁸

Az alapítvány tíz év alatt mintegy húszezer beadványt kap olyan szülőktől és páciensektől, akik szerint terapeuták „bebeszélték” pácienseiknek a szülők által elkövetett abúzusokat. Az alapítvány felhívja a figyelmet az „emlékeztetőrápiák” légből kapott jellegére és veszélyeire.

1993–95: A Crews-vita a *New York Review of Books*-ban: Crews szerint az elfojtás jelensége nem létezik; a csábítási elmélet feltámasztása pedig különösen káros próbálkozás. (Crews a Hamisemlék Tünetcsoport Alapítvány elnökségi tagja.)

1999: még mindig olyan szerzők kapják az American Psychiatric Association különdíját, akik bigott módon hisznek az abúzusok extrém gyakoriságában és a sátánista rituálék-al való kapcsolatában.

2004: Crews újra dühödten támadja az „emlékeztetőterapeutákat” a *New York Review of Books* hasábjain.⁶⁹

ről, orvos és beteg, avagy gyermek és szülő kapcsolattól. Egy ismert anekdota szerint, amikor az ifjú Fromm felkereste Freudot a húszas évek végén, és előadta az idős mesternek a világ megjavításáról szóló elképzeléseit, Freud, miközben idegesen szívta legendás szivarját, mind türelmetlenebbül követelte: „A neurózisáról beszéljen, fiatalember, a neurózisáról!” Ha a történet nem igaz is, hiszen szereplői valószínűleg soha nem találkoztak, mindenesetre találó. Erős aprólékosan rekonstruálja Fromm tevékenységét, amivel 1957–58-ban megszabadította Ferenczit az elmebetegség stigmájától. Fromm már a harmincas évek egyik tanulmányában szembeállította Ferenczi humanizmusát Freud autoriter attitűdjével, és megvilágította azt a lelki csapdahelyzetet is, amelyben Ferenczi vergődött: „A Freuddal való szakítástól rettegve és ugyanakkor felismerve a Freudtól eltérő technika szükségességét, nem volt meg benne a belső erő ahhoz, hogy az utat végigjárja.”⁴⁴ Így látja Ferenczi és Freud kapcsolatát és annak tragikus sorszerűségét Judith Dupont is, aki Bálint Mihály munkáját folytatva sajtó alá rendezte és 1985-ben megjelentette a Klinikai naplót: „Itt hiábavalónak tűnik az igyekezet, hogy meghatározzuk, ki a normális és ki a beteg, kinek van és kinek nincs igazsága. [...] Freud magára maradt reménytelen vágyakozásával egy olyan fiú után, aki feltétel nélkül ragaszkodna hozzá. Ferenczinek egyedül kellett szembenéznie azzal, hogy vagy egy hatalmas apa szeretetét

mélyiségek találhatók, mint Fromm, a briliáns Karen Horney, a Ferenczi által analizált Clara Thompson, vagy a pszichoanalízistől később eltávolodó, saját elméleti rendszert felépítő, originális amerikai pszichiáter, Harry Stuck Sullivan: „az interperszonális-kulturális iskola hívei sohasem tagadták meg Ferenczit, mindig is tudatában voltak elméleti és technikai elgondolásai jelentőségének”, mutat rá Erős (55. old.).

Kívánatos, hogy Ferenczi stigmatizálását ne ragadjuk ki a hétköznapitól jelentősen különböző pszichoanalitikus szubkultúra kontextusából. A pszichoanalitikusok első generációja szinte mindenhatónak gondolta a pszichoanalízist, mégpedig elsősorban azért, mert a természettudományok objektivitásával és tévedhetetlenségével ruházta fel. Ferenczi, bár megelőlegezte a későbbi, a vizontáttételt a fókuszba helyező pszichoanalitikus szemléletmódot és technikát, a szcientista-objektivistáknak nem szabadulhatott. Ezért tesz keserű szemrehányást Freudnak, amiért „nem analizálta ki őt eléggé”,⁴⁶ (nota bene, a *Napló*-ban már felteszi a költői kérdést: „és ki van jól kianalizálva?”⁴⁷), és a szcientista tudomány-ideál miatt gondolhatja Freud is: aki más eredményekre jut, mint ő, az vagy valamit elrontott a „technikában”, vagy bolond.

Az analízis egyszerre rendkívül intim és nagymértékben mesterséges kapcsolat, amely nem mentes az érzelmi ambivalenciáktól.⁴⁸ A közhiedelemmel ellen-

tétben úgy gondolom, Ferenczi elmebetegségének stigmája elsősorban Freud, s csak másodsorban Jones lelkén szárad. Freud ezt írja egyik levelében Jonesnak: „Ferenczi már évek óta nincs velünk, sőt már önmagával sem [...] Egyfajta mentális degeneráció támadta meg, paranoia formájában, ijesztő következetességgel. [...] De tartsuk meg ezt a szomorú véget kettőnk közötti titokként.”⁴⁹ Valószínű, Freud csupán elkeseredett hangulatban fogalmazhatta meg ezt a levelet, hiszen 1932-ben még mindenáron rá akarta beszélni Ferenczi a Nemzetközi Pszichoanalitikus Szövetség elnöki posztjának elfogadására.⁵⁰ A levél azonban elegendő lehetett ahhoz, hogy a Fe-

A Ferenczi Sándor írásait tartalmazó legújabb magyar nyelvű válogatások⁷⁰

KLINIKAI NAPLÓ

1932. S. a. r. és szerk. Judit Dupont.
Akadémiai, Bp., 1996.

TECHNIKAI ÍRÁSOK (1921–33).

Animula, Bp., 1997.

A PSZICHOANALÍZIS FELÉ.

FIATALKORI ÍRÁSOK 1897–1908.
S. a. r. és szerk. Mészáros Judit.
Osiris, Bp., 1999.

FERENCZI SÁNDOR

(Szerk. Erős Ferenc).
Új Mandátum, Bp., 2000.

SIGMUND FREUD–FERENCZI SÁNDOR: LEVELEZÉS. I/1, I/2., II/1., II/2. kötet.

Szerk., s. a. r. Erős Ferenc, Kovács Anna.
Thalassa Alapítvány–
Pólya Kiadó, Bp., 2000–2003.

Ferenczi magyarul megjelent bibliográfiája:
www.mtapi.hu/thalassa/bibliogr/bindex.htm

renczivel nem rokonszenvező Jonesban (az érzelem minden valóságszerűség szerint kölcsönös volt) gyökereit verjen a meggyőződés: Ferenczi elmebeteg. Némi túlzással: Ferenczi azért kísérletezik újításokkal, mert elmebeteg, ami például onnan is látszik, hogy újításokkal kísérletezik. A személyes szálak természetesen itt is fontosak. „Mivel Freud nem ért rá, az angol analitikus [vagyis Jones] Freud tanácsára [1913-ban] Budapestre utazott Ferenczihez, és négy hónapig napi két-három (általában inkább két) órán át tartó intenzív képzésnek vetette alá [magát].”⁵¹ Számosan úgy vélik, Jones soha „nem bocsátotta meg” Ferenczinek ezt a „kemény kiképzést”, no meg Freud szeretetének és figyelmének a kisajátítását. A helyzet résztvevői (Ferenczi, Jones és maga Freud) természetesen számtalanszor értelmezték analitikusan Ferenczi és Jones versengését az apa-figura,

Freud kegyeiért, azonban ez sem számolta fel a „két testvér” közötti rivalizálást.

A „hőskor” sajátos viszonyaihoz az is hozzátartozott, hogy a kis számú kiképzett (gyakran félig kiképzett) analitikus belekényszerült abba a helyzetbe, amikor közeli ismerősök analizálják egymást, ami felerősítette és nehezen kontrollálhatóvá tette az analízisben keletkező indulattételeket és viszonttétteleket. Ebből a szempontból is Freud és Ferenczi viszonya a legdrámaibb. Az 1992-ben megjelent Freud–Ferenczi-levelezés és a *Klinikai napló* élénk tárja Ferenczi harcát, megindító törekvését, állandó vágyódását, hogy szimmetrikusabb és közvetlenebb kapcsolatba kerülhessen Freuddal: „Ferenczi beavatja Freudot magánéletének legapróbb részleteibe, közli vele legintimebb érzelmeit. Freud erre hol értelmezésekkel reagál, hol arra tesz erőfeszítéseket, hogy megszabaduljon ettől a nehezen elviselhető állandó analízishelyzettől, néha pedig egyszerűen hallgatásba burkolózik.”⁵² Ferenczi ebben az egyenlőtlen kapcsolatban tapasztalhatta meg leginkább az analitikus diádhelyzet nyomasztó aszimmetriáját és frusztrációját, és részben ebből a gyötörő helyzetből nyerhette azokat a kreatív energiákat is, amelyek eljuttatták a „kölcsönös analízis” átmeneti próbálkozásaiig. Mint Judith Dupont írja, „az egész kölcsönösanalízis-kísérlet lényegében annak az eredménye, ahogy az idő tájt a tananalízisek – beleértve Ferencziét Freudnál – folytak: gyors, szakaszos analízisek gyakran külföldön és idegen nyelven, közös séták vagy utazások során vagy az egymásnál tett látogatások alkalmával.”⁵³ Ferenczi tehát adekvát választ adott az analízis „hőskorának” kihívásaira, szenvedélyes temperamentuma, intellektuális vakmerősége azonban jóval a pszichoanalízis és a társadalmi normák akkori fejlettségi szintje elé kaptaltatta technikai szempontból, ahová Freud sem „alkati”, sem világnézeti okokból nem volt képes követni. „...eljárásával Ferenczi végül kivétel nélkül alássa mindazokat a védőbástyákat, melyeknek oltalmában

49 ■ Vö. Jones: *i. m.* 610. old.

50 ■ Harmat: *i. m.* 54. old.

51 ■ Judith Dupont: Előszó. In: Ferenczi Sándor. *Klinikai napló 1932*, 19. old.

52 ■ Uo.

53 ■ Dupont: *i. m.* 9. old.

54 ■ Jones: *i. m.* 606–607. old.

55 ■ Bálint Mihály: Bevezetés a Naplóhoz. In: Ferenczi Sándor. *Klinikai napló 1932*, 26. old.

56 ■ Uo.

57 ■ Elma levele Ferenczihez.

58 ■ Lásd még Borgos Anna: *Nőiszerep-konstrukciók a 20. századfordulón. Három „Nyugat-feleség” pszichobiográfiája*. PhD disszertáció, ELTE, Bp., 2005.

59 ■ Melanie Klein hosszabb időt töltött Budapesten, megtanult magyarul is, Ferenczinél kezdte kiképző analízisét (nem volt elégedett vele), és Ferenczi „ösztönzésére” elkezdett gyermekanalízissel foglalkozni egy budapesti poliklinikán (Harmat: *i. m.* 336. old.). Klein később Londonba került, és Anna Freud mellett a legismertebb női pszichoanalitikus lett; munkássága az ödipális korszakot megelőző anya-gyerek kapcsolatot, az első két életévet vette górcső alá.

60 ■ Vö. Kende Anna: *Tudományos és köznapi elméletek a nőiségről és az anyaságról*. PhD disszertáció, PTE, Pécs, 2002.

Freud megalkothatta a pszichoanalízis építményét, kellőképpen védelmezve önmagát a folytatás érdekében. Nem azt mondják-e, hogy a gerilla első számú feladata az, hogy életben maradjon?⁵⁴ – világítja meg Dupont Ferenczi egeket ostromlóan merész, egyben hallatlanul termékeny kísérletezését. Ráadásul Freudot ekkor már inkább a pszichoanalízis kultúranropológiai lehetőségei foglalkoztatták – szükségképpen a gyógyítási lehetőségek rovására. Ferenczi viszont, a „reménytelen esetek specialistája” elsősorban továbbra is gyógyítani akart. Ezért hathatott rá annyira kiábrándítóan, amikor Freud kiábrándult és cinikus kijelentéseket engedett meg magának a betegekkel kapcsolatban.

Ferenczi elmebetegségének mítosza 1957-ig, mint Erős mondja, csupán „suttogó propaganda” módjára terjedt a pszichoanalitikus mozgalom berkeiben. Végül is, ne felejtjük el: lázadás ide vagy oda, Freud valósággal imádkozta Ferenczit lángoló képzelőereje és személyes vonzereje miatt. Ferenczi kisfiús bája, szeretetre méltósága közismert volt, nyilván ezzel függött össze legendás szeretet-központúsága és megértő attitűdje, amit átvitt a terápiába is. Jung és Stein Fülöp (budapesti orvos, az antialkoholizmus ismert képviselője) ajánlásával Ferenczi 1908 elején kezd el levelezni Freuddal, februárban már személyesen is felkeresi (95. old.). Ettől fogva tagja Freud belső körének, az úgynevezett Szerdai Társaságnak, 1909-ben pedig Junggal együtt elkíséri Freudot híres amerikai előadójára⁵⁵. (Freud később bevallja Ferenczinek, hogy vejének is kiszemelte ekkoriban.) Sárnya élete végéig védelmet nyújtott Ferenczinek, jóllehet, Freud egy percig sem habozott, hogy négy szemközti erős íróniával, mi több, maró gúnnyal illesse Ferenczi technikai újításait: „Gondolja el, mi lesz majd az eredménye, ha nyilvánosságra hozza módszerét! [...] ifjabb kollégáink nemigen tudnának megállni az eredetileg elképzelt határnál, és Ferenczi, az Atyaúrsten, elnézve az általa teremtett vidáman zajló nyüzsgést, esetleg majd így szól magában: talán jobban tettem volna, ha az anyai ragaszkodást szimuláló módszeremben még a csók előtt megálltam volna.”⁵⁶

Jones ellenségessége Ferenczivel szemben mindenestre komoly károkat okozott a pszichoanalízisnek, mivel Jonesnak jelentős szerepe volt abban, hogy a *Napló* csak 1985-ben láthatott napvilágot. Bálint Mihály 1955-ben jelentette meg (Jones jelentős ellenállását legyőzve) Ferenczi 1928 utáni írásainak zömét. Ezzel egyúttal azt is tesztelte, megérett-e már az idő a *Napló* kiadására. „A kötet fogadtatása nem volt nagyon biztató”, írta 1969-ben, „így várakozó álláspontra helyezkedtem”.⁵⁷ Két év múlva a helyzet jelentősen romlott: „A Jones-biográfia következtében igen sok rossz ízű írás jelent meg, határozottan kedvezőtlen légkört teremtve a *Napló* kiadásához.”⁵⁸ A háromkötetes Jones-életrajz utolsó kötetében (*The Life and Work of Sigmund Freud: The Last Phase 1919–1939*) Jones már nyíltan elmebetegséggel vá-

dolja Ferenczit. Fromm ezen annyira felháborodik, talán felelevenednek benne saját 1935-ös kizárásának sebei is a Nemzetközi Pszichoanalitikus Szövetségből, hogy széles körű nyomozásba kezd. Ferenczi egykori analízistjai és mások megkérdezésével kideríti, hogy Jones tévedett, mi több, Fromm (és mások, például Hermann Imre, Bálint Mihály, Judith Dupont) szerint rosszhiszeműen hamisított, végeredményben a „sztálinista történetírás” módjára bánt el Ferenczivel. Fromm ezzel szétzúzta az elmebetegség mítoszát Ferenczi körül, bár Erős értékelése szerint helyette „egy másik mítosznak, az áldozat mítoszának megteremtéséhez járult hozzá”.

A Ferencziről szóló legfontosabb magyar nyelvű irodalom⁷¹

Erős Ferenc:

FERENCZI SÁNDOR ÉS KORA

In: Erős (szerk.): *Ferenczi Sándor*, 1–44. old.

Harmat Pál:

FREUD, FERENCZI ÉS A MAGYARORSZÁGI PSZICHOANALÍZIS

A BUDAPESTI MÉLYLÉLEKTANI ISKOLA TÖRTÉNETE, 1908–1993.

Bethlen Gábor Könyvkiadó, Sopron, 1994.

(Első megjelenés: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1986.)

Haynal André:

PÁRBESZÉD VAGY PÁRVIADAL?
A FREUD–FERENCZI KAPCSOLAT
ÉS A PSZICHOANALÍZIS

Gondolat, Bp., 2003

Mészáros Judit (szerk.):

IN MEMORIAM FERENCZI SÁNDOR
Jószöveg, Bp., 2001

„BESZÉLJ MÁR EGYSZER MAGADRÓL, MOSTANÁIG MINDIG CSAK RÓLAM BESZÉLTÉL!”⁵⁹ – BARBÁR „EMBERÁLDOZAT” A PSZICHOANALÍZIS OLTARÁN

A legprivátabb szféra, ahová Erős és a Ferenczi-életrajzírás behatol, kétségtelenül Ferenczi viszonya Elma nevű páciensével, majdani felesége lányával.⁶⁰ Erős a Ferenczi és Freud által váltott levelek alapján rekonstruálja a meghökkentő történetet (*Nem egészen tiszta játék egy magyar lánnyal. Szexualitás, szerelem, női szerep a Freud–Ferenczi levelezés tükrében*), ahol a két levélíró buzgón analizálja, no, nem elsősorban Ferenczit, hanem inkább Elma lelkét és indítékait.

Az analízis bizonyos értelemben a legbensőségebb kapcsolat két ember között: az analizált olyan dolgokról mesél az analitikusnak, amiről senki másnak; ugyanakkor azonban az analízis rendkívül mes-

terkelt kapcsolat is. Képzjük el, hogy bizalmas valomásokat teszünk valakinek incesztuózus fantáziáinktól kezdve autoerotikus tevékenységeinken keresztül legbizarrabb jelenbéli vágyainkig. Képzjük el továbbá, hogy negyvenévesen beleszeretünk egy magunknál néhány évvel idősebb asszonyba, majd néhány hónap múlva az asszony lányába. Érzéseink mindkét esetben kölcsönösek, szerelmünk beteljesedik, a lányt pedig eljegyezzük. Azután kételkedni kezdünk szerelmének valódiságában, ezért kipróbáljuk rajta a legmodernebb, még csak három éve birtokunkba került csodafegyvert, a lélekelemzés módszert. Atyai barátunkkal, aki a lélekelemzés atyja, egyúttal mentorunk a pszichoanalízisben, folyamatosan konzultálunk a kérdésről, aki maga is arra buzdít, vessük alá minél keményebb próbáknak a lányt! Végül úgy látjuk, nem állta ki a próbákat, ezért úgy döntünk, hogy idősebb barátunkhoz küldjük analízisbe, és mégis az asszonyt vesszük el feleségül. Mintegy hét évvel az események után ez be is következik. Nos, ezt a képtelen történetet nem Dylan Thomas írta, hanem maga az élet, és azon belül a Freud–Ferenczi-levelezés. Freud és a pszichoanalízis oltárán Ferenczi barbár módon áldoz fel egy minden valószínűség szerint csodálatos lányt, Gizella asszony Elma lányát.

Erős érezhető felháborodással tárgyalja a történetet, és innen eredezteti Ferenczi egyre növekvő ambivalenciáját Freuddal szemben (122. old.). Megvilágítja, hogyan irányítják Ferenczi és Freud viselkedését a korszak jellemző nemi sztereotípiái, miközben ezeket a sztereotípiákat stílszerűen részben maga is az analízis fegyverével interpretálja: anélkül, hogy nevesítene, a Budapesti Iskolához hasonlóan a korai anya–gyerek kapcsolat jelentőségét hangsúlyozó Melanie Kleint hívja hozzá segítségül.⁶¹ „A korszak nőfelfogása nem mentes az ambivalenciáktól. Ennek az ambivalenciának a következménye az a sajátos »hasítás«, amely megteremti a »szajha« dichotóm ellentétét, a »Madonnát«, a tisztát, a »homályos ösztönöktől« mentes nő típusát.” (116. old.)⁶² Miközben Elmát stigmatizálja (a „homályos ösztönkésztetések uralma alatt álló szajha”), Ferenczi magával is ezt teszi, önjellemzése „alapján egy lelki és testi kínoktól gyötört, súlyosan hipochonder, kiábrándult, szexuális fejlődésében és irányultságában is bizonytalan, rejtett análerotikus és homoszexuális férfiú képe rajzolódik elénk”. Ez a kép viszont, mutat rá Erős, „kísértetiesen hasonlít arra a reprezentációra, amelyet a XIX. századi pszichiáterek a testileg és lelkileg gyenge, csökkent értékű, szexuális aberrációkra és elmebetegségre hajlamos »zsidó férfiről« alkottak” (117–118. old.). Erős ugyanakkor azt a lehetőséget is felveti, hogy ezzel az önjellemzéssel Ferenczi elsősorban Freud ilyen irányú sztereotípiájának akart megfelelni. Akárhogyan is, a barbár játék, „ez a gyászos kudarc” végső soron négy ember (Elma, Ferenczi, Gizella asszony és Elma majdani férje) boldogtalanságát eredményezte. Erős megkockáztatja, hogy Ferenczi, mintegy az Elma-analízis során tanúsított érzéketlenségé-

ért vezekelve, az itt szerzett tapasztalatokat tudattalanul feldolgozva jut el két évtizeddel később a „kölcsönös analízis” technikai újításáig.

„A MI ORSZÁGUNK NEM E VILÁGBÓL VALÓ” – A MONARCHIA SZÉTHULLÁSA A FREUD–FERENCZI-LEVELEKBEN

A hatodik tanulmányban Erős a Monarchia felbomlását világítja meg a Freud–Ferenczi-levelezés nagyszerű prizmáján keresztül. Negyed századról és több mint ezer levélről van szó, Freud és Ferenczi bizonyos időszakokban naponta több levelet is írt egymásnak. „A pszichoanalízis klasszikus szerzőinél – mint Erős rámutat (130. old.) – a tudományos innováció és a személyes, az identitásra vagy annak válságaira vonatkozó reflexió a művek szövevédekében összefonódik.” Az *Álomfejtés* például, hivatkozik Erős Carl I. Schorskéra, „a nagy vallomások sorába tartozik: mintha Szent Ágoston az Istenállamba, Rousseau pedig az Egyenlőtlenség eredetéről szóló értekezésébe szötte volna Vallomásait” (uo.). Nézzünk néhány példát arra, hogyan villannak fel a Monarchia felbomlásának képei a levelekben, és hogyan fonódik össze hőseink és a pszichoanalízis sorsa a történelmi eseményekkel!

Tisza István meggyilkolásakor Freud a „vad magyarokról” bölcsekedik: „kérdéses számomra, hogy a politikai bölcsesség jelének tekinthető-e, hogy a sok gróf közül a legokosabbikat [Tisza Istvánt] meggyilkolják, a legbutábbakat [Károlyi Mihályt] pedig megteszik miniszterelnökök.” (133. old.) Freudnak és Ferenczinek a háború legvégére sikerül felkeltenie Kákánia (ahogyan Musil *Tulajdonságok nélküli embe*reben a Monarchia említettik) és Németország hadvezetésének érdeklődését a háborús neurozisos kezelése kapcsán Freud módszere iránt, s ennek következtében 1918. szeptember 28-án a tudomány szentélyében, a Magyar Tudományos Akadémia épületében ülhet össze az V. nemzetközi pszichoanalitikus kongresszus, amely Ferenczit választja elnökké. A kongresszus vendégei a vadonatúj Gellért Hotelban laktak, amely előtt egy évvel később Horthy lóhátról tartja majd meg hirhedt beszédét „a bűnös város”-hoz”. 1918. október 9-én az utolsó heteit élő Osztrák–Magyar Hadügyminisztérium elrendeli a más módszerekkel gyógyíthatatlan „idegbeteg hadirok-

61 ■ Harmat: *i. m.* 103. old. Az orvos-egyesület közgyűlése viharos volt, „verekedés miatt rövid időre fel is függesztették”. 22 orvost zártak ki, „Ferenczit a legkisebb szavazati aránnyal (266: 54, 10 tartózkodás)”. 220 szavazat kellett a kizáráshoz, a megjelentek kétharmada. A kizárásnak nem volt súlyosabb következménye Ferenczire nézve, „megélhetését ezután magánrendelője biztosította”.

62 ■ Vö. Szolláth: *i. m.* 238. old.

63 ■ Uo. 235. old.

64 ■ Dávidházi Péter: *Isten másodszületje*. Gondolat, Bp., 1989.

65 ■ Szolláth: *i. m.* 236. old.

66 ■ Vö. Frederic Crews: *Replies to His Critics on Repressed Memory*. *New York Review of Books*, Vol. XLII, 1995. No. 1, 44–48., 45. old.

kantak” pszichoanalitikus kezelését. A rendelet per-se már végrehajthatatlan, de a lelkes Ferenczi szerint így is szép sikerét bizonyítja Freud tudományának. 1919. január 28-án a Budapesti Tudományegyetem hallgatói levélben kéri a közoktatásügyi minisztert a pszichoanalízis felvételére a tanmenetbe, a miniszter az egyetemi autonómiának megfelelően az egyetemhez továbbítja a kérést, amit március 25-én az Orvostudományi Kari Tanács egyhangúlag elutasít. Ferencziék nem adják fel, a kampány folytatódik. Miután a Kommün felfüggeszti az egyetemi autonómiát, 1919. április 25-én Ferenczit kinevezik az orvosi kar „újonnan rendszeresített pszichoanalitikai tanszékére rendes tanárrá” (133. old.). Ferenczi természetesen lelkesedik, Freud természetesen szkeptikus („A mi országunk nem e világból való”, inti Ferenczit), mindenki teszi a dolgát, az események azonban Freudot igazolják. 1919. augusztus 28-án Ferenczi rémülten írja Freudnak: „Az elviselhetetlen vörös terror után, mely mint rémálom nehezedett az ember kedélyére, most itt van nekünk a fehér [...] Az illúzióból, melyben felnőtünk, hogy mi »zsidó hitvallású magyarok« vagyunk, azt hiszem, a legrövidebb időn belül kiábrándítanak bennünket. [...] Hogy miként lehet majd itt élni és dolgozni, meg kell, hogy mutakozzék hamarosan.” (145. old.) Ferenczit rövidesen megfosztják a világ első pszichoanalízis-katedrjától, mi több, 1920. május 28-án az orvosegyesületből is kizárják,⁶³ és az antiszemita gyűlölethullám miatt egy ideig az utcára sem mer kimenni. Nem kell azonban túl sokáig várni, és a kocka újra fordul. Ferenczi alakja körül néhány éven belül szárba szökken a magyar pszichoanalízis, hogy Magyarország szűk két évtizedre világhatalommá válhasson Freud tudományában. *Da capo al fine*, a történetet innen már ismerjük.

BEFEJEZÉS

Mint látható, Erős Ferenczi-monográfiája már ebben a kezdeti, „virtuális vázlat-alakjában” is lebilincselő olvasmány, adatközlési és a felvetett szempontok sokasága miatt ez a vékony kötet minden bizonnyal megkerülhetetlen forrásmunka lesz a Ferenczire irányuló hazai és külföldi kutatások számára. Ferenczi a két háború között mind Magyarország, mind pedig a nemzetközi pszichoanalízis egyik legeredetibb és legszínesebb figurája volt. Erős a hősére vonatkozó források, elsősorban a Freud–Ferenczi-levelezés hazai közzétételével maga is jelentősen hozzájárult az általa elemzett kultusz ápolásához, kiterjesztéséhez. Erudíciója, finom ítélőképessége, a különböző szereplők helyzetének, indítékainak patikamérlegesen történő számbavétele, a kulturális milió helyenként szinte szépirodalmi ábrázolása szellemi csemegévé teszi könyvét a pszichoanalízis és a két háború közötti magyar kultúra iránt érdeklődő laikus és szakember olvasó számára egyaránt. Az a polgári szellemi életforma, amelyben Ferenczi és kortársai éltek, lenyűgözi a

globalizáció világában élő közép-európai értelmiségit, elsősorban résztvevőinek élénk fantáziatévékenységével, érzelmi mélységükkel, képességükkel és hajlandóságukkal az önreflexióra, maguk és a többi ember iránti olthatatlan kíváncsiságukkal, hatalmas bizakodásukkal és mély, gyötrő kétségeikkel. Az Erős-féle archeológia felbecsülhetetlen értékeket tár fel „a tegnapi világból”, részben érvénytelenítve Erős másutt kimondott verdiktjét, hogy a lélekelemzés menthetetlenül elsüllyedt volna „a tegnapi világában”.

A tanulmánykötet értékét emelte volna egy hosszabb előszó vagy bevezető tanulmány, mely egybefogja és egymásra vonatkoztatja a hét tanulmányt, felvázolva a lehetséges témákat és a további nézőpontokat a majdani monográfiához, bizonyos mértékig anticipálva a még nem létező kötetet. A József Attiláról szóló tanulmány szerepeltetése a kötetben problematikus. A *József Attila kultusza a pszichoanalízisben* többszörösen összetett képződmény, talán a következő három-négy téma köré rendezhető: egyrészt súlyos betegsége köré, amely miatt páciensként találkozik Freud módszerével (öngyilkossága tragikus mélységet ad a terápia kudarcának); másrészt a marxizmust a freudizmussal integrálni kívánó teoretikus kísérlete köré; harmadrészt az analízissel való elméleti és „saját élmény” találkozásának közvetlen vagy közvetett megjelenése köré verseiben; végül pedig, mivel kultikus alakját a hivatalos ideológia a baloldali mitológia panteonjába emelte, a hetvenes–nyolcvanas években József Attila posztumusz arra is lehetőséget nyújtott, hogy a pszichoanalízist hozzá kapcsolva kezdjék el visszacsempészni a magyar szellemi életbe. Mindezek a témák más kulturális és eszmetörténeti kontextusban jelennek meg, és részben más módszertani apparátust is igényelnek, mint amit a kötet többi tanulmánya felvonultat, ezért csupán áttételesen, elsősorban a húszas–harmincas évek közös szellemi közegében érintkezhetnek Ferenczivel. Ahhoz pedig József Attila túlságosan is fontos szerepet játszik a magyar irodalomban, hogy mellélakal legyen Ferenczi oltárképén.

Az irodalmi kultusz kutatás metodológiai eredményeinek felhasználása Erős számára előbb-utóbb minden bizonnyal megkerülhetetlenné válik. Ebből a szempontból többek között az írói imázsalkotás irodalma kecsegtet jelentős eredményekkel, hiszen az enfant terrible imázsának kialakítását Ferenczi, sok-sok író identitásformáló aktivitásához hasonlóan,⁶⁴ nem bírta csak az utókorra, hanem már maga neki kezdett. A kultusz kutatás önreflexív fordulata óta „a tárgy helyett a tárgyat konstituáló beszédet, gyakorlatokat és intézményeket tekinti vizsgálódása tárgyának”.⁶⁵ Erős minden bizonnyal profitálhat az irodalmi kultusz kutatás eredményeiből, különösen a Dávidházi Péter műveihez kapcsolható kontextualista irányzatból,⁶⁶ amely „leválasztja a kultikus kijelentést a tárgyaról, felfüggeszti annak megítélését, hogy az amúgy is *per definitionem* cáfolhatatlan és igazolhatatlan kijelentéseknek van-e referenciális értékük.”⁶⁷

Ikonoklaszta biografikus lendületével Erős ösztönösen már most is valamifajta „módszertani agnoszticizmust” képvisel: eddig minden mítoszrombolóról kiderült, hogy akaratán kívül egy újabb mítoszt hozott létre, ahogyan például Fromm az „elmebeteg” toposzát az „áldozat” toposzával váltotta fel a Ferenczi-biográfiákban. Ez a fajta agnoszticizmus azonban nem kínál könnyen járható utat. Kíváncsian várom például, hogyan tud Erős stabilitást kölcsönözni születendő művének, a majdani Ferenczi-monográfiának, hogyan lesz képes „megállj”-t parancsolni ikonoklaszta szenvedélyének. Az már most is látszik, hogy a monográfiából Ferenczi maga sem keveredik majd jól ki, „az orvos rejtett szadizmusa” (Erich Fromm kifejezése) Ferenczit is jellemezni fogja, csak egy burkoltabb, szofisztikáltabb hatalomgyakorlási technikán keresztül: „a terapeuta klasszikus – pater-nalista – hatalmát Ferenczinél és követőinél nem a »hatalomnélküliség« váltja fel, hanem a hatalomnak

egy szofisztikáltabb, diffúzabb, átláthatatlanabb formája”. Azzal, hogy Ferenczi „a pszichoanalízisben rejtetten benne lévő hatalmi és kontrollviszonyokat igyekezett megváltoztatni – a »szeretetre«, az »elfogadásra«, a »kölcsonösségre« téve a hangsúlyt”, Erős szerint „az orvos számára egy új, minden eddiginél nagyobb hatalmi pozíció birtoklását ígérte, egyfajta mágikus hatalomét, amely nem kívülről, hanem a belső és a külső [...] összeolvadásából származik, és [...] a mindenhatóság és a tehetetlenség pólusai között oszcillál” (51. old.).

De akkor hogyan tovább? – kérdezhetnénk kétségbeesetten. Lehet, hogy az *enfant terrible* kifejlett alakja az anarchista? Semmilyen hatalmat senkinek? □

67 ■ Frederic Crews: *The Trauma Trap*. *New York Review of Books*, Vol. LI, 2004. No. 4.

68 ■ Erős, *i. m.* alapján

69 ■ *Uo.*

BABELMATRIX.ORG

:: BÁBEL WEB ANTOLÓGIA AZ E-FESZTIVÁL KÜLÖNDÍJASAI

Ha két ember két különböző európai országból való, sok esetben angolul beszélget. Egymás kultúrájának megismerésében azonban jelentős szerepe lehet a szépirodalomnak, amely a műfordításoknak köszönhetően juthat csak el egyik nemzettől a másikig. A Babel Web-Antológia csak betekintést nyújt a hatalmas műfordítási irodalomba, de az internet adta keretekhez igazodva a sokféleséget egyszerre kezeli. Az ismert kétnyelvű antológiák ezúttal sokdimenzióssá tágulnak.

A Babel Web-Antológia portálja európai szintű projekt, amely jelenleg a magyar irodalomból ad válogatást hét nyelven: angol, cseh, lengyel, német, orosz, portugál és holland fordításban.

Küldjön ízelítőt a magyar irodalom remekeiből
külföldi ismerőseinek, keresse meg kedvenceit a

WWW.BABELMATRIX.ORG
címen.